

MICHAŁ LASZCZKOWSKI

Fundacja Dziedzictwa Kulturowego (Warszawa)

Cmentarze tatarskie na historycznym Podlasiu. Badania. Konserwacja. Rekomendacje

Słowa kluczowe: cmentarz tatarski, Tatarzy litewscy, ochrona zabytkowych cmentarzy, badania konserwatorskie cmentarzy, konserwacja zabytków tatarskich
Key words: Tatar cemeteries, Lithuanian Tatars, preservation of historical cemeteries, conservation research of cemeteries, conservation of Tatar monuments

Celem niniejszego artykułu jest omówienie przeprowadzonych dotychczas badań, prac konserwatorskich i porządkowych na znajdujących się na terenie historycznego Podlasia cmentarzy tatarskich¹. Autor nie rości sobie praw do gruntownego opisanie historii ww. miejsc, zwłaszcza że wymaga to podjęcia interdyscyplinarnych badań, których część szczęśliwie została już przeprowadzona. Ale nie wszystkie.

Osadnictwo tatarskie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej sięga końca XIV w., natomiast interesujące nas obiekty związane są z osadnictwem tatarskim za czasów króla Jana III Sobieskiego. Po buntach tatarskich, wynikających w dużej mierze z niezapłaconego żołdu, gdy część mieszkających w Polsce Tatarów poparła Turcję, sytuacja uległa zmianie i Tatarzy ostatecznie opowiedzieli się po stronie Rzeczypospolitej. Król Jan III postanowił uregulować kwestię zaległego żołdu, którego wysokość określano na 10 000 złotych, a której to kwoty próżno było szukać w pustym skarbcu państwowym. Król postanowił zrekompensować żołnierzom brak wypłaty poprzez nadania ziemskie. Pułkownik Samuel Murza Korycki wraz z chorągwią został ulokowany w Lebidziewie i Małaszewicach w ekonomii brzeskiej (oraz w kilku miejscowościach ekonomii kobryńskiej na terenie dzisiejszej Białorusi). Studziankę otrzymał rotmistrz Romanowski, a także (w 1681 r.) Adam Ułan. Pułkownik Samuel Murza Krzeczowski wraz z chorągwią otrzymał Krużyniany, Łużany, Nietupy i Białogorce. Rotmistrz Bohdan Kiński i Gazy Siedlecki otrzymali Podlipki, natomiast żołnierzy z ich chorągwi osadzono w Bohonikach, Drahlach i Malawiczach Górnych. W tych trzech ostatnich miejscowościach osiedlono również rotmistrza Olejewskiego w chorągwią². Tak rozpoczęło się trwające

do dzisiaj osadnictwo tatarskie na ziemi podlaskiej, osadnictwo, którego najstarszym śladem są cmentarze muzułmańskie zwane mizarami.

NAGROBKI TATARSKIE

Nagrobki tatarskie charakteryzuje duża prostota: pole grobowe oparte na symetrii i powtarzalności ułożenia elementów kamiennych. Groby są orientowane na osi wschód–zachód w kierunku Mekki. Większe głazy są ułożone u wezłowania, mniejsze u stóp zmarłych, na mogiłach (polu grobowym) usypane są ziemne kopczyki obłożone drobnymi polnymi kamieniami ułożonymi w trzech rzędach. Inskrypcje znajdują się na większych głazach, są przeważnie po polsku, czasem po rosyjsku, często – dotyczy to najstarszych obiektów – wyłącznie po arabsku. Już w XVIII w. na terenie Rzeczypospolitej utrwalił się nagrobek w postaci kamiennej płyty inskrypcyjnej ustawianej u wezłowania, najczęściej wykonywany z piaskowca, czasem z granitu czy marmuru. W XIX w. pojawiły się natomiast, obce wzorom muzułmańskim, obeliski, kolumny, graniastosłupy. Współczesne zaś nagrobki na cmentarzach tatarskich są wykonywane w materiałach typowych dla współczesnych cmentarzy komunalnych czy chrześcijańskich: beton, marmur, lastryko, czasem granit, i w formie odbiegającej od typowego tatarskiego nagrobka.

CMENTARZE

W obecnych granicach Polski zachowanych jest obecnie sześć cmentarzy tatarskich: dwa w Bohonikach, oraz po jednym w Kruszynianach, Studziance, Zastawku-Lebiedziewie i w Warszawie³.

Warszawski cmentarz założony w XIX w. nie jest przedmiotem niniejszego artykułu, choć liczne pochowane na nim osoby są związane z historią społeczności tatarskiej Podlasia, np. na grobie wieloletniego przewodniczącego Gminy Tatarskiej w Warszawie Emira Popławskiego zmarłego w 2018 r. umieszczony jest wizerunek meczetu w Kruszynianach. Jest wpisany do rejestru zabytków, a wraz z pozostałymi cmentarzami powązkowskimi został uznany w 2014 r. za Pomnik Historii. Warszawski Muzułmański Cmentarz Kaukaski nie jest z kolei częścią historii Tatarów w Polsce.

Musimy także zrezygnować z omawiania jednego z cmentarzy w Bohonikach. Cmentarz, uznawany za najstarszy w tej miejscowości, został odkryty przypadkowo w latach osiemdziesiątych XX w., podczas wydobywania w tym miejscu żwiru. Według niepotwierdzonych informacji w tym miejscu stał pierwszy bohonicki meczet. Z pewnością znajduje się tu cmentarz, brak jednak jednoznacznego potwierdzenia, że jest to cmentarz tatarski, mimo to został on nawet przekazany Muzułmańskiemu Związkiowi Religijnemu. O jego muzułmańskim charakterze zaświadczać miałyby pojedyncze kamienie, przypominające charakterystyczne tatarskie pochówki, trudno jednak jednoznacznie ocenić, czy są to kamienie na miejscach pochówkowych. Cmentarz, usytuowany na wzniesieniu, został w znacznej części zniszczony wskutek eksploatacji żwiru (zniszczeniu uległa wówczas także znaczna część pochówków). W zachowanej części konieczne jest przeprowadzenie

1. Cmentarz w Bohonikach. Widoczne współczesne, ahistoryczne nagrobki. Fot. A. Drozd
Cemetery in Bohoniki. Modern, non-historical tombstones visible. Photo by A. Drozd

prac archeologicznych (na początek georadarowych), które pozwoliłyby na próbę określenia charakteru cmentarza. Wobec braku dokumentacji historycznej, uzasadniającej wpis do rejestru zabytków, cmentarz do dzisiaj nie ma ochrony prawnej⁴. Jest cmentarzem nieczynnym, ogrodzonym wtórnym metalowym ogrodzeniem z siatką.

Bohoniki

Drugi cmentarz w Bohonikach, położony za wsią w kierunku Malawicz, jest jedną z głównych i jedną z trzech czynnych nekropolii polskich Tatarów. Został założony w drugiej połowie XVIII w. Jest on objęty ochroną prawną, wpisany do rejestru zabytków w 1988 r., a od 2012 r. wraz z bohonickim meczetem jest Pomnikiem Historii.

Cmentarz zajmuje powierzchnię około 2 ha i jest położony na wzniesieniu porośniętym głównie drzewami iglastymi. Całość cmentarza otoczona jest niewysokim tynkowanym murem z metalowymi furtkami i bramą wykonanymi w latach sześćdziesiątych XX w.

Jako czynny cmentarz, w znacznej części pokryty jest współczesnymi, powojennymi nagrobkami, które niewiele różnią się od nagrobków na cmentarzach chrześcijańskich czy komunalnych. O ich muzułmańskim charakterze świadczą inskrypcje: cytaty z Koranu, wyznanie wiary czy wizerunek półksiężyca, towarzy-

2. Cmentarz w Bohonikach. Konserwatorzy przy pracy. Fot. A. Drozd
Cemetery in Bohoniki. Conservators at work. Photo by A. Drozd

szący inskrypcjom polskim. Na starszych nagrobkach licznie występują inskrypcje rosyjskie.

W centralnej części cmentarza na stokach niewielkiego wzniesienia znajduje się najstarsza część cmentarza. Dotychczas udało się zlokalizować około 100 nagrobków XX-wiecznych i około 30 XIX-wiecznych oraz najstarszy kamień grobowy pochodzący z 1796 r. Większość historycznych nagrobków na tym cmentarzu to granitowe głazy o płaskim licu zaokrąglone do góry.

Niestety najstarsze nagrobki, orientowane na osi wschód–zachód, mają często zatarte napisy, a znaczna ich część osiadła w gruncie. W 2020 r. na cmentarzu przeprowadzone zostały prace konserwatorskie przy zespole 47 nagrobków pod kierunkiem konserwatora dzieł sztuki Piotra Owczarka.

Większość nagrobków w starej części mizaru w Bohonikach jest niekompletna – brak jednego z głazów, zatarte pole grobowe. Nie mamy danych, które wskazywałyby na przeszłe dewastacje. Wśród poddawanych konserwacji obiektów blisko połowę stanowiły nieociosane kamienie polodowcowe pozbawione napisów.

Prace dotyczyły nagrobków widocznych na powierzchni cmentarza i polegały zasadniczo na wypionowaniu, zdezynfekowaniu i usunięciu nawarstwień zewnętrznych, co skutkowało wyeliminowaniem głównych czynników niszczących. Z nagrobków usunięto luźno zalegające nawarstwienia (humusu i brudu) za pomocą miękkich pędzli. Nagrobki zostały odkopane, spionowane, a zapadnię-

3. Cmentarz w Bohonikach.
Współczesne ahisteryczne nagrobki
zastępujące nagrobki historyczne.
Fot. A. Drozd
**Cemetery in Bohoniki. Modern
non-historical tombstones
replacing historical ones. Photo
by A. Drozd**

te i przewrócone elementy kamienne zostały podniesione. Zachowane elementy pól grobowych zostały odsłonięte, zadokumentowane, a przesunięte gazy prawidłowo osadzono. Oczyszczanie nagrobków odbywało się metodami mieszanymi: wodą pod ciśnieniem, parą wodną i mosiężnymi szczotkami. Spękania zostały uzupełnione kitami zabezpieczającymi na bazie zapraw mineralnych z dodatkiem sypkich pigmentów i kruszyw granitowych. Przeprowadzono także zabiegi hydrofobizacyjne⁵.

Wybór nagrobków był dosyć przypadkowy. Decydowała o nim dostępność obiektów. Prawdopodobnie liczne nagrobki znajdują się pod powierzchnią ziemi. Konieczne wydaje się więc przeprowadzenie nieinwazyjnych badań archeologicznych przy użyciu georadaru, zwłaszcza w centralnej części cmentarza, w celu określenia ich ewentualnego położenia przed kontynuacją prac konserwatorskich.

Kruszyniany

Cmentarz w Kruszynianach jest prawdopodobnie najstarszym cmentarzem tatarskim w Polsce. Założony w XVII w. zajmuje powierzchnię ok. 2,5 ha. Jest otoczony murem z kamieni polnych (częściowo przekształconym w latach osiemdziesiątych XX w.). Od 1986 r. figuruje w rejestrze zabytków, a w 2012 r. wraz z meczetem i podobnym zestawem zabytków w Bohonikach został uznany za Pomnik Historii. Jest cmentarzem czynnym. Podobnie jak w Bohonikach dzisiejsze, powojenne nagrobki nie różnią się znacząco od podobnych współczesnych nagrobków na cmentarzach chrześcijańskich i komunalnych. Znacznie lepiej zachowa-

4. Cmentarz w Kruszynianach. Widok ogólny. Fot. A. Drozd
Cemetery in Kruszyniany. General view. Photo by A. Drozd

na jest natomiast najstarsza część cmentarza. Nagrobki pochodzące z przełomu XVII i XVIII wieku mają formę nieociosanych głazów i przeważnie nie posiadają inskrypcji. Najdawniejsza inskrypcja nagrobna (zawierająca datę śmierci, ale już nie nazwisko osoby pochowanej) pochodzi z 1699 r., co czyni kruszyniański nagrobek najstarszym nagrobkiem na Podlasiu. Ryte inskrypcje nagrobne są przeważnie w językach polskim i arabskim, zaś po 1863 r. także po rosyjsku. Dziewiętnastowieczne inskrypcje zawierają również stopnie wojskowe, ordery czy nazwę formacji, w której zmarły służył. Oprócz typowej formy nagrobków tatarskich, wykonywanych przeważnie amatorsko, na cmentarzu zachowane są historyczne XIX-wieczne nagrobki w postaci piaskowcowych, marmurowych czy granitowych steli, wykonywanych już przez profesjonalnych kamieniarzy.

Co ciekawe, przy nagrobkach w Kruszynianach rzadko zachowało się pole grobowe w formie kopczyka obłożonego rzędami kamieni. W co najmniej kilku nagrobkach pole grobowe pokryte rzędami kamieni zostało ukształtowane na nowo, podczas prac konserwatorskich ok. 20 lat temu. Wydaje się jednak, że decyzja o odtworzeniu pola grobowego pokrytego kamieniami była błędna, a w zestawieniu z pozostałymi nagrobkami element ten wygląda nienaturalnie.

Zachowanie klimatu zabytkowego cmentarza było głównym, obok zabezpieczenia substancji zabytkowej, celem prac konserwatorskich przeprowadzonych

5. Cmentarz w Kruszynianach. Niefachowo przeprowadzona konserwacja polegająca na zbytym ucytelnieniu pola grobowego okładzinami z kamieni. Fot. A. Drozd
Cemetery in Kruszyniany. Improperly executed conservation involving excessive delineation of grave sites with stone coverings. Photo by A. Drozd

w latach 2021–2022 na cmentarzu, podczas których pracom poddano łącznie 90 obiektów. Program prac był podobny jak na cmentarzu w Bohonikach. Przy wyborze nagrobków kierowano się przede wszystkim potrzebą uporządkowania przestrzeni mizaru poprzez ustawienie przechylonych, przewróconych oraz zapadniętych w ziemię kamieni nagrobnych, przywracając im pierwotne miejsce i pozycję. Nieznacznie przechylone obiekty pozostawiono bez ingerencji, dla zachowania właściwego klimatu tego miejsca⁶.

Mimo że na cmentarzu w Kruszynianach widocznych jest znacznie więcej zabytkowych nagrobków, wiele z nich w dalszym ciągu znajduje się pod ziemią. Konieczne jest przeprowadzenie nieinwazyjnych badań archeologicznych (georadar) w celu ich odnalezienia i późniejszej ekspozycji poprzedzonej pracami konserwatorskimi.

Studzianka

O ile w Bohonikach i Kruszynianach cmentarze tatarskie są ciągle użytkowane przez działające w tych miejscowościach gminy tatarskie, o tyle cmentarz tatarski w Studziance jest cmentarzem nieczynnym. Ostatni pochówek miał na nim

6. Cmentarz w Studziance. Widok ogólny. Fot. A. Drozd
Cemetery in Studzianka. General view. Photo by A. Drozd

miejsce w 1941 r., choć najmłodszy zachowany nagrobek pochodzi z 1927 r. Wcześniej w 1915 r. wycofujące się wojska rosyjskie spaliły meczet, co doprowadziło do zaniku tatarskiego charakteru miejscowości. Muzułmańscy mieszkańcy rozprzeczli się po świecie. Część przeszła na katolicyzm. Ostatnia tatarska mieszkanka Studzianki zmarła w 2006 r. Nie wyznawała już islamu.

Mimo że cmentarz przez szereg lat pozostawał bez opieki i był miejscem licznych dewastacji, do naszych czasów przetrwał w stosunkowo dobrym stanie. W 1953 r. został wpisany do rejestru zabytków. Od kilkunastu lat cmentarz jest pod opieką Stowarzyszenia Rozwoju Miejscowości Studzianka, które przy wsparciu władz samorządowych utrzymuje go w dobrym stanie.

Cmentarz o powierzchni 0,86 ha znajduje się ok. 600 m od wsi Studzianka. Jest otoczony wałem, na którym prawdopodobnie jeszcze przed wojną postawiono metalowe ogrodzenie. Jego wyróżnikiem są zachowane kwatery rodzinne, gdzie w indywidualnych grobach spoczywają obok siebie całe rodziny.

Na terenie cmentarza pochowanych jest wielu żołnierzy i uczestników zrywów niepodległościowych, od żołnierzy straży przedniej Wielkiego Księstwa Litewskiego, uczestników insurekcji kościuszkowskiej, poprzez wojny napoleońskie, aż do XIX-wiecznych powstań. Śmiało możemy powiedzieć, że cmentarz w Studziance jest jednym z największych w Polsce skupisk nagrobków żołnierzy I Rzeczypospolitej.

7. Cmentarz w Studziance. Konserwatorzy przy pracy. Fot. A. Drozd
Cemetery in Studzianka. Conservators at work. Photo by A. Drozd

Z zachowanych historycznych fotografii widać, że część nagrobków uległa zniszczeniu wskutek dewastacji i kradzieży, mimo to przetrwały na nim różne rodzaje nagrobków. Przeważają oczywiście nagrobki tradycyjne w formie polodowcowych głazów, ale są także marmurowe i piaskowcowe stele, a nawet pomnik w kształcie granitowego sarkofagu.

Cmentarz w Studziance został poddany najszerszym działaniom konserwatorskim ze wszystkich dotychczasowych prac na cmentarzach tatarskich. W latach 2016–2017 przeprowadzone zostały prace porządkowe przy zieleni. Usunięto wraz z korzeniami samosiewy oraz karpy po powalonych drzewach i rozpoczęto dokumentowanie nagrobków. W latach 2017–2018 z kolei prowadzone były na cmentarzu prace konserwatorskie, które objęły łącznie 195 (!) pomników nagrobnych. Program prac był podobny do późniejszych prac w Kruszynianach i Bohonikach. Indywidualne programy powstały dla nagrobków piaskowcowych i granitowych, a przy tradycyjnych nagrobkach z granitowych głazów polodowcowych wykonano program opisany już w niniejszym artykule.

Pewnym zaskoczeniem dla konserwatorów było odkrycie, że nagrobki były malowane. We wgłębieniach inskrypcji znaleziono ślady powłok malarskich. Przeprowadzone w 2018 r. badania mające na celu rozpoznanie warstw malarskich wykazały różnorodne pierwotne kolory, m.in. zieleń chromową, żółcień, czerwień żelazową czy błękit pruski. Znaleziono także ślady złota płatkowego⁷. Podczas prac konserwatorskich zabezpieczono i zachowano resztki warstw barwnych.

8. Cmentarz w Studziance. Konserwatorzy przy pracy. Fot. A. Drozd
Cemetery in Studzianka. Conservators at work. Photo by A. Drozd

9. Cmentarz w Studziance. Konserwatorzy przy pracy. Fot. A. Drozd
Cemetery in Studzianka. Conservators at work. Photo by A. Drozd

W 2018 r. prof. Fabian Welc przeprowadził nieinwazyjne badania georadarowe, które wykazały na terenie cmentarza pozostałości fundamentów drugiego, obok spalonego w 1915 r., meczetu w Studziance, a także pozwoliły na odkopanie i posadowienie licznych nagrobków w najstarszej części cmentarza, które zapadły się i były ukryte w ziemi⁸.

Dzięki przeprowadzonym na cmentarzu pracom konserwatorskim, które ujawniły wszystkie (a przynajmniej znaczącą większość) nagrobki na cmentarzu i uczytelniły umieszczone na nich inskrypcje, możliwe było uzupełnienie książki Andrzeja Drozda, zawierającej opisy inwentaryzacyjne wszystkich posiadających inskrypcje nagrobków z cmentarza w Studziance⁹.

Żaden cmentarz tatarski w Polsce nie był poddawany tak gruntownym badaniom. Ich wyniki niestety w większości pozostały tylko w formie dokumentacji.

Zastawek

Ostatni z cmentarzy tatarskich rozlokowanych na terenie historycznego Podlasia znajduje się w miejscowości Zastawek i nazywany jest cmentarzem w Zastawku-Lebiedziewie.

Cmentarz w Zastawku (Lebiedziewie) prawdopodobnie powstał przed cmentarzem w Studziance. Chowano bowiem na nim członków studzianeckiej gminy tatarskiej. Jest on nieczynny od czasu I wojny światowej. Był mocno dewastowany, zwłaszcza podczas II wojny światowej, kiedy *gros* nagrobków wywie-

10. Cmentarz w Studziance po pracach konserwatorskich. Fot. S. Lenarczyk
Cemetery in Studzianka after conservation works. Photo by S. Lenarczyk

11. Zastawek. Fot. S. Lenarczyk
Zastawek. Photo by S. Lenarczyk

ziono pod budowę dróg. W 1959 r. cmentarz został wpisany do rejestru zabytków. Mimo to nagrobki w dalszym ciągu były rozkradane, przeważnie na potrzeby firm kamieniarskich.

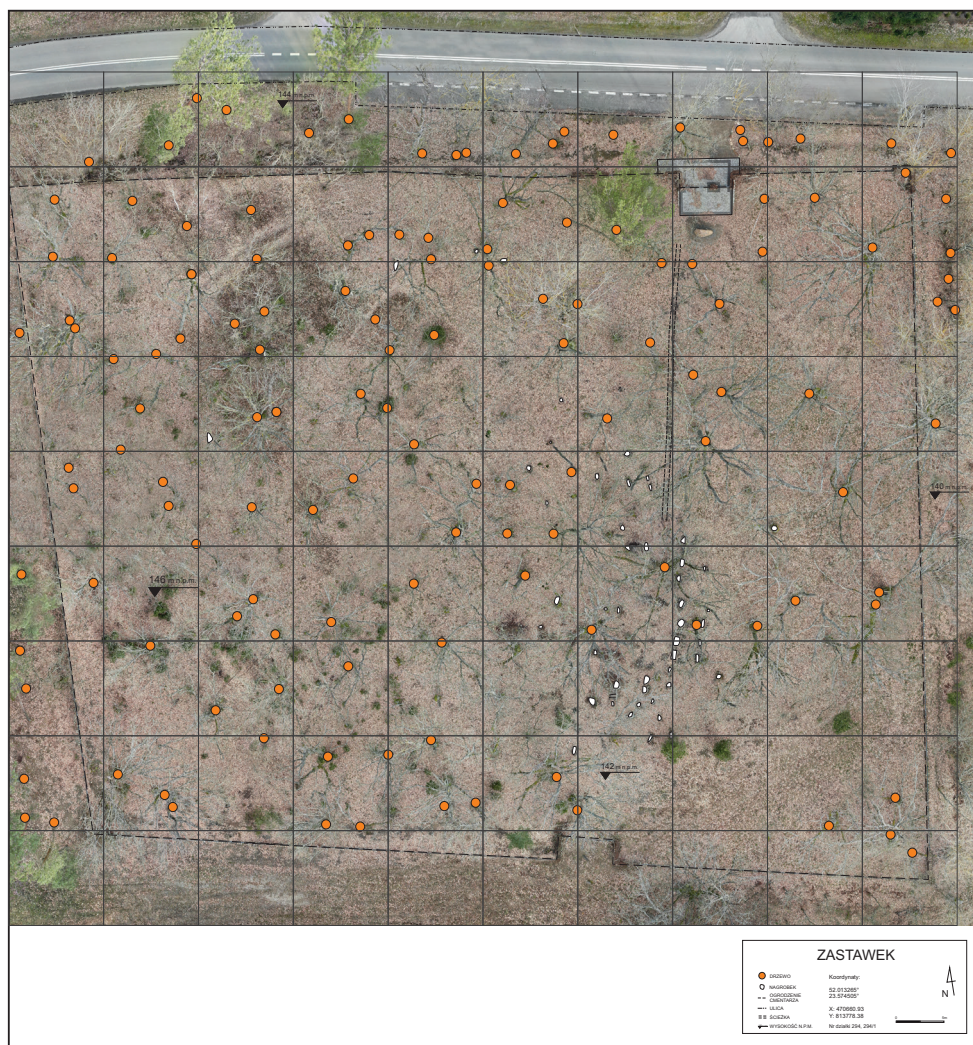
Na cmentarzu zachowały się 53 nagrobki, które prawdopodobnie zostały translokowane z terenu cmentarza i wyeksponowane wzdłuż jednej ze ścieżek, bez zachowania ich orientacji na linii wschód–zachód.

Najstarszy nagrobek pochodzi z 1704 r. i należy do Samuela Murzy Koryckiego, pierwszego Tataro, który otrzymał ziemię w Lebiedziewie z rąk króla Jana III. Zachowany jest także nagrobek zmarłego w 1838 r. Jakuba Buczackiego, posła na Sejm Walny Królestwa Polskiego.

W 2018 r. cmentarz został uporządkowany przez wolontariuszy, także wówczas Muzułmański Związek Religijny wykonał nowe, trwałe ogrodzenie cmentarza. W 2019 r. przy zachowanych nagrobkach zostały przeprowadzone prace konserwatorskie¹⁰. Konieczne wydaje się ponowne przebadanie terenu cmentarza za pomocą nieinwazyjnych badań archeologicznych.

WNIOSKI

1. Prowadzone w latach 2016–2021 prace porządkowe i konserwatorskie na cmentarzach tatarskich należy kontynuować.
2. W pierwszej kolejności należy przeprowadzić nieinwazyjne badania georadarowe na cmentarzach w Kruszynianach, Bohonikach, a także

12. Ortofotomapa cmentarza w Zastawku. Modelowy przykład dla dalszych działań.

Fot. S. Lenarczyk

Orthophotomap of the cemetery in Zastawek. A model example for further actions.

Photo by S. Lenarczyk

w Zastawku. Pozwoli to na potencjalne odnalezienie nagrobków znajdujących się pod ziemią. Odkrycie kilkanaście lat temu XVII-wiecznego nagrobka w Kruszynianach czy kilkunastu nagrobków w Studziance daje nadzieję na kolejne odkrycia. Po ich przeprowadzeniu należy podjąć komisyjną decyzję o zakresie inwazyjnych prac archeologicznych. Dzięki ww. pracom możliwe będzie również rozstrzygnięcie charakteru zagadkowego cmentarza w Bohonikach.

3. Prace konserwatorskie należy kontynuować według dotychczasowego programu. Warto pamiętać, aby nie doprowadziły one do zatracenia charakteru i atmosfery zabytkowego cmentarza. Należy także usunąć skutki dawnych, nefachowych działań przy zabytkowych nagrobkach – usunąć betonowe podstawy niektórych z nich.
4. Należy dokończyć pełną inwentaryzację zachowanych mogił, także tych pozbawionych inskrypcji. Dla wszystkich cmentarzy należy wykonać ortofotomapy i oznaczyć mogiły w terenie. Konieczne jest założenie kart zabytków dla każdego nagrobka, przede wszystkim, choć nie tylko, dla tych z zachowanymi inskrypcjami. Karty powinny zawierać odpisy także inskrypcji arabskich. Wyniki tych prac warto opublikować w formie książkowej, np. w serii *Corpus Inscriptionum Tartarorum Poloniae et Lithuaniae*, ale też w formie bazy online.
5. Warto doprecyzować zakres ochrony na czynnych cmentarzach w Bohonikach i w Kruszyńnianach. Należy wyznaczyć obszary zamknięte, by nowe pochówki nie zastępowały zabytkowych nagrobków. Warto pomyśleć o stworzeniu wzorników współczesnych nagrobków tatarskich, nawiązujących do historycznych.
6. Warto doprowadzić, po zakończeniu prac, do interdyscyplinarnej publikacji prezentującej wyniki badań i prac na wszystkich cmentarzach tatarskich w Polsce. Jesteśmy obecnie w połowie drogi.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Dokumentacja konserwatorska. Bohoniki. Cmentarz tatarski (XVIII w.). Prace konserwatorskie, zespół wykonawczy: konserwatorzy dzieł sztuki art. plast. mgr P. Owczarek – kierownik prac; art. plast. mgr M. Butkiewicz, art. plast. mgr W. Butkiewicz, art. plast. mgr N. Tomsia, nadzór konserwatorski – art. plast. konserwator dzieł sztuki prof. J. Smaza, Bohoniki-Warszawa 2020, mpis przechowywany w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Białymstoku oraz w Fundacji Dziedzictwa Kulturowego w Warszawie.

Dokumentacja konserwatorska. Zastawek. Cmentarz tatarski (XVIII w.). Prace konserwatorskie, zespół wykonawczy: konserwatorzy sztuki art. plast. mgr M. Butkiewicz, art. plast. mgr W. Butkiewicz, art. plast. mgr P. Owczarek, art. plast. mgr N. Tomsia, nadzór konserwatorski art. plast. konserwator dzieł sztuki, dr hab. J. Smaza prof. ASP Warszawa, Zastawek 2019, mpis przechowywany w Delegaturze w Białej Podlaskiej Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie oraz w Fundacji Dziedzictwa Kulturowego w Warszawie.

Dokumentacja prac konserwatorskich. Zespół 40 kamiennych nagrobków z Cmentarza Tatarskiego w Kruszyńnianach, wykonawcy: kierownik prac – art. plast. mgr P. Owczarek; kierownik prac – art. plast. mgr M. Butkiewicz; art. plast. mgr W. Butkiewicz; art. plast. mgr N. Tomsia, Kruszyńniany–Brwinów 2021,

- mpis przechowywany w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Białymstoku oraz w Fundacji Dziedzictwa Kulturowego w Warszawie.
- Jeżewska E., Kurkowska J., *Badania konserwatorskie prowadzące do rozpoznania technologii warstw malarskich oraz pozosta z próbek powłok malarskich pochodzących z wybranych nagrobków cmentarza tatarskiego w Studziance gm. Łomazy*, Warszawa 2018, mpis przechowywany w Delegaturze w Białej Podlaskiej Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie oraz w Fundacji Dziedzictwa Kulturowego w Warszawie.
- Welc F. (wykonanie pomiaru i interpretacja), *Rozpoznanie za pomocą georadaru (GPR) i metody magnetycznej obszaru cmentarza mużułmańskiego w Studziance*, Warszawa 2017, mpis przechowywany w Delegaturze w Białej Podlaskiej Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie oraz w Fundacji Dziedzictwa Kulturowego w Warszawie.

Opracowania

- Drozd A., *Corpus Inscriptionum Tartarorum Poloniae et Lithuaniae*, t. I. Studzianka, Warszawa 2016.
- Drozd A., Dziekan M., Majda T., *Meczetny i cmentarze Tatarów polsko-litewskich*, [w:] *Katalog zabytków tatarskich*, t. 2, Warszawa 1999.
- Górska I., *Meczetny i Mizary pomnikami historii*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego, Białystok 2013.
- Kołodziejczak A., *Cmentarze mużułmańskie w Polsce*, Warszawa 1998.
- Kołodziejczak A., *Tatarskie cmentarze w Lebedzie i Studziance*, „Prace Archiwalno-Konserwatorskie na Terenie Województwa Siedleckiego” 1982, z. 3.
- Kryczyński S., *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej* (seria: *Rocznik Tatarski*, t. 3), Warszawa 1938.
- Kulikowski, *Tatarskie tropy na Podlasiu*, „Nowiny Podlaskie” 1995, nr 40.
- Maroszek J., *Osadnictwo Tatarów na Podlasiu w XVI–XVIII w.*, [w:] *Sokólskie spotkania z Tatarszczyzną*, oprac. J. Konopacki, Sokółka 2008.
- Mierzwiński H., *Osadnictwo tatarskie na Podlasiu za Jana III Sobieskiego*, „Podlaski Kwartalnik Kulturalny” 1997, nr 2.
- Sulkiewicz D., Pawlic-Miśkiewicz B., *Mizary – tatarskie cmentarze w Polsce*, Białystok 2020.
- Wiśniewski J., *Osadnictwo tatarskie w Sokółskiem i na północnym Podlasiu*, „Rocznik Białostocki” 1991, t. 16.
- Witkowski A., *Cmentarz tatarski*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 2002, nr 1–2.

PRZYPISY

- ¹ Prace porządkowe i konserwatorskie w latach 2016–2021 były realizowane przez Fundację Dziedzictwa Kulturowego ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego przyznawanych w ramach programów „Ochrona zabytków”: cmentarze w Bohonikach, Kruszynianach i Zastawku oraz „Wspieranie opieki nad miejscami pamięci i trwałymi upamiętnieniami w kraju”, a także Narodowy Instytut Dziedzictwa w ramach programu „Wolontariat dla dziedzictwa”.
- ² H. Mierzwiński, *Osadnictwo tatarskie na Podlasiu za czasów Jana III Sobieskiego*, „Podlaski Kwartalnik Kulturalny” 1997, nr 2, s. 45.

- ³ W Warszawie znajdują się dwa cmentarze muzułmańskie: Cmentarz Tatarski przy ul. Tatarskiej 8 i Muzułmański Cmentarz Kaukaski przy ul. Młynarskiej 60, który z kolei nie jest cmentarzem tatarskim.
- ⁴ Z informacji pozyskanych z Muzułmańskiego Związku Religijnego wynika, że cmentarz ma zostać ujęty w rejestrze zabytków archeologicznych jako cmentarzysko, bez jednoznacznego potwierdzenia jego muzułmańskiej historii.
- ⁵ Fundacja Dziedzictwa Kulturowego, *Dokumentacja konserwatorska. Bohoniki. Cmentarz tatarski (XVIII w.) prace konserwatorskie*, Bohoniki-Warszawa 2020. Zespół wykonawczy – konserwatorzy dzieł sztuki art. plast. mgr Piotr Owczarek – kierownik prac; art. plast. mgr Marta Butkiewicz, art. plast. mgr Witold Butkiewicz, art. plast. mgr Natalia Tomsia, nadzór Konserwatorski – art. plast. konserwator dzieł sztuki prof. Janusz Smaza, mpis przechowywany w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Białymstoku oraz w Fundacji Dziedzictwa Kulturowego w Warszawie.
- ⁶ Fundacja Dziedzictwa Kulturowego, *Dokumentacja prac konserwatorskich. Zespół 40 kamiennych nagrobków z Cmentarza Tatarskiego w Kruszynianach*. Wykonawcy: kierownik prac – art. plast. mgr Piotr Owczarek; kierownik prac – art. plast. mgr Marta Butkiewicz; art. plast. mgr Witold Butkiewicz; art. plast. mgr Natalia Tomsia, Kruszyniany–Brwinów 2021, mpis przechowywany w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Białymstoku oraz w Fundacji Dziedzictwa Kulturowego w Warszawie.
- ⁷ Mgr inż. Elżbieta Jeżewska, dr inż. Joanna Kurkowska, *Badania konserwatorskie prowadzące do rozpoznania technologii warstw malarskich oraz pozłota z próbek powłok malarskich pochodzących z wybranych nagrobków cmentarza tatarskiego w Studziance gm. Łomazy*, Warszawa 2018, mpis przechowywany w Delegaturze w Białej Podlaskiej Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Lublinie oraz w Fundacji Dziedzictwa Kulturowego w Warszawie.
- ⁸ F. Welc (wykonanie pomiaru i interpretacja), *Rozpoznanie za pomocą georadaru (GPR) i metody magnetycznej obszaru cmentarza muzułmańskiego w Studziance*, Warszawa 2017, mpis przechowywany w Delegaturze w Białej Podlaskiej Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Lublinie oraz w Fundacji Dziedzictwa Kulturowego w Warszawie.
- ⁹ A. Drozd, *Corpus Inscriptionum Tartarorum Poloniae et Lithuaniae*, t. I. Studzianka, Warszawa 2016.
- ¹⁰ Fundacja Dziedzictwa Kulturowego, *Dokumentacja konserwatorska. Zastawek. Cmentarz tatarski (XVIII w.) prace konserwatorskie*, zespół wykonawczy – konserwatorzy dzieł sztuki art. plast. mgr Narta Butkiewicz, art. plast. mgr Witold Butkiewicz, art. plast. mgr Piotr Owczarek, art. plast. mgr Natalia Tomsia, nadzór konserwatorski art. plast. konserwator dzieł sztuki, dr hab. Janusz Smaza prof. ASP, Warszawa, Zastawek 2019, mpis przechowywany w Delegaturze w Białej Podlaskiej Wojewódzki Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie oraz w Fundacji Dziedzictwa Kulturowego w Warszawie.

TATAR CEMETERIES IN HISTORICAL PODLASIE: RESEARCH, CONSERVATION, RECOMMENDATIONS

The area of preserved elements of Lithuanian Tatar heritage spans across three states: Poland, Lithuania and Belarus. In the Polish territory there are only a few old Muslim cemeteries, of which only three are still in use. The majority of Tatar historical monuments of the old Commonwealth remain beyond Poland's current borders. The article offers an examination of research and conservation projects carried out so far in Poland, and it also postulates some further directions, for research and conservation, as well as for the formulation of guidelines regarding historical cemeteries that still serve their burial function.